

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Олег Клименко

Там, за Збручем...

Трагікомічна хроніка

Розчахнута булава

Книга друга

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

У другій частині роману-хроніки
подана широка панорама
гостродраматичних подій під час
і після радянського вторгнення
у Західну Україну.

Читач не тільки зустрінеться
з героями першої частини роману,
але й зможе прослідкувати
їх трагічну долю

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавця.*

**ПІДВОЛОЧИСЬК — СКАЛАТ — ГУСЯТИН —
ТРИБУХІВЦІ — КОПИЧИНЦІ — БОРЩІВ —
СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА — ЧОРТКІВ,
16–17 вересня 1939 року**

Енергійний та ініціативний командир полку КОП «Поділля» Марцелій Котарба, який охороняв 140-кілометровий відрізок кордону від Мельниці-Подільської до Підволочиська вздовж річки Збруч, вирізнявся тією чоловічою красою, що стукає у двері зазвичай після сорока за сталого характеру і правильного способу життя. Він був середнього зросту, атлетичної будови, елегантний. Його темне волосся, що злегка завивалося, маленькі вусики, розчесані й ретельно укладені, впадали в очі жінкам. Вираз яскравого обличчя, а понад усе карих трохи сумних очей, був теж ретельний і глибоко продуманий. Однак жінками Марцелій захоплювався не дуже. У його житті їх було саме стільки, щоб вибрати Гелену.

Колишній легіонер з 1-ї бригади легіонів Котарба очолив полк КОП у березні 1939 року і з головою поринув у нелегку прикордонну справу. На цю відповідальну та перспективну для кар'єрного росту посаду рекомендував підполковника його близький друг — командир 55-го піхотного полку полковник Стефан Ровецький, який кілька років теж командував полком КОП. Йому трапилася слушна нагода замовити словечко перед Ридзом, котрий, як виявилось, ще пам'ятав скромного легіонера.

Хоч із 10 вересня прикордонні патрулі з роти «Гусятин» щоденно доповідали підполковнику, що з радянського боку відбувається концентрація військ, він під впливом свого керівництва не відчував жодної небезпеки від СРСР.

У Катарбі поступово стала розвиватися хибна й небезпечна для військового його рівня уява про адекватність обстановки. Проте було в ній щось таке, що не давало вночі спокійно заснути, спонукало до невеселих розмислів. Кілька останніх днів його бентежило особливо тривожне почуття: йому здавалося, що він перебуває під чийось неослабним і наполегливим спостереженням. Свої часті пробудження й наявність холодних поглядів у сні підполковник пояснював загальною ситуацією на фронті.

Для підозр нема ні правил, ні кордонів. Шум двигунів, іржання коней, світло фар, а де-не-де і необачно вчинені постріли дали Катарбі змогу сформулювати лапідарну оцінку, що з радянського боку тривають якісь приготування.

Агенти з числа контрабандистів, яких копівці за його наказом скерували на той бік кордону, підтвердили його припущення, однак доповідали, що від місцевого населення чули, ніби совіти проводять якісь великі військові маневри.

На повідомлення підполковника реакція керівника 2-го відділу Генштабу полковника Юзефа Смоленського була такою: «Совіти демонструють свої сили. Не піддавайтесь на провокацію. Можливі також диверсії з боку українців. Посильте пильність».

Але підполковник ніколи не зростав, щоби бути комусь зручним, не звучав приємно і заколисуюче. Подальші його рапорти ставали з кожним днем конкретнішими та грізнішими, змушуючи врешті полковника Смоленського висловити своє «фе»:

— Ви продовжуєте і далі дратувати мене своїми дрібницями. Я щоразу змушений йти на сповідь до маршалка з вашими посередніми текстами, які викликають суперечливі

почуття. Не думайте, що лише ви доставляєте мені в дзюбику інформацію.

Проте надзвичайна настирність Котарби таки змусила полковника Смоленського трохи зарухатися. За його наказом у район Гусятина спрямували двох кваліфікованих агентів, але їх одразу ж знешкодили радянські прикордонники. А позавчора Котарбу зволив відвідати сам начальник штабу генерала Фабриція полковник Пстокронський. Коректний, навіть принадний до нудно-солодкості, він запитував професійно, наче вбивав цвяхи:

— Що ви, пане підполковнику, можете сказати про Перший кавалерійський корпус совітів, або ж про їх дев'яносто шосту піхотну дивізію. Чи не вийшли вони з гарнізонів?

— Нічого такого, що вам хотілося почути. Ситуація настільки складна, що хоч зараз починай співати «Аве Марія».

— Це на вас не схоже...

— А що на мене схоже? — не приховував емоцій Котарба, який відчував себе стільцем без ніжки.

Такою інформацією, що виходила за рамки його службових повноважень, підполковник не володів і не міг володіти. Тоді Пстокронський, котрий від початку розглядав командира полку КОП не як партнера, а як проблему, констатував, що, крім локального зміцнення прикордонних радянських відділів, він нічого іншого не бачить. Проте на всяк випадок наполіг, щоби провели розвідку екстремальними засобами — за допомогою авіації. Вона закінчилася невдачею з дипломатичною нотою від СРСР. Два польських літаки радянські льотчики примусили здійснити посадку. Польські льотчики виправдовувалися, мовляв, вони рятувалися від німців, які їх переслідували.

Смоленський лише закусив губу й вичитав чергову нотацію Котарби за його буквоїдство і надто бурхливу діяльність. А підполковник, подумки вкотре охрестивши його самовпевненим дегенератом, для заспокоєння нервів залпом перехилив келих

коньяку. Презирство — це почуття. У підполковника невисловлене почуття до Смоленського збереглося на все життя.

А вчора до Котарби привели п'яного радянського танкіста з 23-ї танкової бригади, зав'язавши йому очі. Він ледь язиком ворухив, тремтів на допиті, мов у лихоманці, плакав і брехав, брехав і плакав.

— Введіть йому кілька кубиків, аби привести до кондиції, — налякав його Котарба.

Трохи подіяло. Він відкрив рота з гнилими зубами ідіота і щось белькотів про маневри. Протримавши цього беззя кілька годин, віддали назад — міжнародні домовленості треба виконувати.

— На кордоні так просто нічого не буває, все має свою причину. Чому сюди «перекинули» двадцять третю танкову бригаду? — доповів він свої тривоги Смоленському.

Проте полковник уперто не бажав зняти рожеві окуляри з товстими скельцями і вкотре зробив хибний висновок, що СРСР укріплює кордон.

Уранці 16 вересня надійшла зі Скали над Збручем загрозна інформация, що цілком вивела підполковника зі стану спокою. Неподалік кордону польські прикордонники зафіксували рух великих танкових і моторизованих частин Червоної армії. Кілька чоловіків, одягнутих у селянський одяг, міряли глибину Збруча в місцях бродів.

Котарба не був дурнем — умів знаходити обривки ниток і зв'язувати їх в одне ціле, але зараз відчував себе так, ніби саме пора одягнути на голову «ковпак дурня» й стати в кут. На якийсь час підполковник залишився сидіти за столом, намагаючись осмислити і впорядкувати прочитане. Процес мислення та систематизації у його голові тривав наче по колу, виникло лякливе відчуття, що не вистачає єднальної ланки.

— Що означають ці радянські жести? — уголос запитав підполковник. — Я не дозволю обманювати ні себе, ні інших!

На повну силу спрацювали у нього допитливість у парі з професійною інтуїцією. Сівши за кермо старенького службового «Форда», Котарба негайно виїхав у Борщів.

Бруднувато-біле приміщення штабу батальйону КОП у Борщеві виділялося з-поміж довколишніх будинків хіба що флаштоком із потріпаним прапором Речі Посполитої. Важкі ковані ворота були навішані між двома, схожими на цвинтарні обеліски, мурованими тумбами. На них красувався висячий замок, як на коморі. Зате хвіртка була навстіж розчинена, ніби запрошуючи всіх охочих. На подвір'ї бігали без квочки вирості за літо курчата. Стара вівчарка, котра народилася, вочевидь, у перші роки незалежності Польщі, підозріло глянула на підполковника й апатично загарчала.

— «Юзеф», тихо! — вгамував її владний голос якогось прикордонника, котрого Котарба не бачив. Той крикнув із відчиненого вікна.

Усередині, в понурому коридорі із зеленими стінами, кілька ламп у ковпаках зі сталевого проржавілого дроту розлючено блимали під стелею крізь шар пилу й павутиння. За столом вмовився зі шиком фрізієра після роботи вояк із над'їдженою канапкою в руці. Відкушений шматок з товстим шаром сальтисону і цибулі якраз перебував за вдовою шокою, як здалося підполковникові, нахабного обличчя. Ноги з нечищеними черевиками, примощені на столі, доповнювали непривабливий з військового погляду образ. Побачивши підполковника, солдат скочив, як ужалений, витягнувся у стійці з ротом на замок.

«Спокійно!» — справившись із собою, в думках проказав Котарба. Стримуючи вибух емоцій, він глянув на вояка так, що душа того опинилася в п'ятках. Демонструвати невдоволення й вичитувати нотації не личить командирові полку, не царська це справа.

Очільник батальйону капітан Броніслав Краковський, який щось розшукував на столі у стосі паперів, обдарував

підполковника спантеличеним поглядом. Він ще не встиг поголитись, і щетина, що проступала, створювала враження, наче нижня частина його обличчя вимазана брудом.

Котарба вдав, що не зауважив цього, міцно потиснув йому руку й коротко скомандував:

— Нам до Скали!

Дорогою капітан Краковський, ніби на кордоні нічого вартого уваги не сталося, завів мову про господарські справи. Спітнілий і схвильований, він натхненно розгорнув плани реконструкції непривабливого на вигляд приміщення батальйону КОП.

«Комусь у цьому світі не наплювати, якого кольору будуть канцелярія і казарма», — про себе схвалив його наміри Котарба.

Скала-над-Збручем, незграбна і пильна, зустріла їх спекою. Польова дорога видряпувалася на сухий глинистий берег.

Командир 4-ї компанії капітан Ян Новосад трохи розгубився при вигляді високого начальства. Він дуже акуратно добирав слова відповіді на запитання, ніби будь-яке не дуже вдале слово могло викликати щось жахливе, скажімо, землетрус у Борщеві.

— Навіщо радянським прикордонникам міряти глибину ріки? — ставив Котарба запитання собі й підлеглим. — Вони і так добре знають фарватер.

Краковський мовчав. Він ніби поринув углиб себе, намагаючись щось пояснити самому собі. Підлеглі теж мовчали, тупо зиркаючи на підполковника, ніби властивість реагувати на почуте уже вичерпали. Свою провину вони відчували.

— Невже я не дуже чітко висловився? Чому мовчите? — намагався розговорити їх Котарба. — Невже треба тягнути вас за язик?

А вони вперто не виходили з образу верблюда, який жує щось гірке.

— Один совіт, зодягнутий у селянське вбрання, необережно розстебнув фуфайку, а під нею гімнастюрка з емблемами танкіста, — раптово прорвав кордон дружнього мовчання комендант стражниці капрал Врубель.

Від такої відвертості ротний Новосад остовпів, його зіниці розширилися, ніздрі задрижали, а обличчя залилося червоною фарбою. Піддавшись своїй емоційності, він глянув на капрала так, що до того врешті дійшло: бовкнув зайве.

— З емблемами танкіста? А чому про це нема у рапорті? Ви що, наших «Гросбухів» не знаєте? Треба подавати все. У нас кожна біда ділиться на вісім підбід.

Новосад барився з відповіддю. Котарба зиркнув на нього холодно й оцінливо — відчув, що той готує якусь брехню і робить це болісно, «хованки» давалися йому нелегко. Врешті його ображене, проте чесне обличчя так нічого й не сказало підполковнику.

— Танкісти без причини не мірятимуть — готуються до переправи, — дійшов остаточного висновку Котарба. — А як справи на інших ділянках?

— У цілому спокійно, — за всіх віддувався ротний Новосад.

— Окрім емблем танкіста, знайшли щось на протилежному березі?

— Ось там, біля лісочка, бачили відбитки шин, а ще — гусениць танка.

— Коли це було?

— Учора ввечері.

— Можна перевірити, що діється на радянському березі, — як жест реабілітації подав ініціативу кістлявий Врубель. — Коли стемніє, я можу тихо переправитись і побачити на власні очі.

— Головне — замаскуй свої руді вуса, щоб не світилися в темряві, й не пукай, аби совіти не стріляли по бульках на воді, — втрутився невдоволений Новосад.

Брови Котарби, який не був байдужим до жартів, сіпнулися вгору. Це більше нагадувало стриманий сміх, аніж усмішку. На Врубеля зло зиркнув Краковський. Його стиснута в кулак рука наче праща була готова метнути камінець у ніс не в міру ініціативного капрала. Той одразу обм'як, енергія вислужництва трансформувалась у краплю поту на лисині, яку він незграбно витер носовичком. Котарба розумів капрала — навіть звичайна цеглина прагне стати чимось більшим.

— Будьте ласкаві, залиште нас удвох з командиром батальйону, — нарешті зняв загальне напруження підполковник.

— Чому цей рапорт настільки важливий? Може, не варто роздувати цю історію? — ослабилим голосом запитав підполковника Краковський. Погляд його був відкритий і беззахисний.

Котарба пояснив йому якомога дружелюбніше:

— Бо совіти можуть ударити. Ми не знаємо, що в них на думці.

— Поки що рано про це говорити. Торік було те саме — більшовики демонстрували силу, — висунув дуже дрібненьку барикаду заперечень Краковський.

— Можливо, ви маєте слухність — зараз рано, завтра може бути пізно.

І Котарба посміхнувся. Його посмішка вийшла штучною, а зморшки на обличчі свідчили про стурбованість.

Уся ця історія з пошуком бродів і далі не подобалася Котарбі, розбурхувала його уяву. Частина головоломки ніби й складалася в ціле, тільки краї не співпадали. Невідомо чому підполковника знову охопила злість, і він, сухо попрощавшись із офіцерами, рушив до автівки. Відчув необхідність поділитися фобіями з генералом Фабрицієм, може, він зможе чимось зарадити.

Дорога до Устечка, де розмістився штаб генерала, звивалася серед жовто-зелених горбів та долин, покритих ще

живою зеленню, й жовтяво-чорних рубців щойно зораних полів.

Біля переправи вояки уже встигли облаштувати кулеметні гнізда. Сидячи на траві й опустивши ноги в окопчик, вони ліниво жували хліб, про щось розмовляючи. Побачивши офіцера, спроквола спробували встати, але Котарба кивком дозволив сісти. Трохи далі насуплені й зосереджені артилеристи виладоували вогневі позиції.

Устечко було майже порожнє і понуре. Котарба поминув муровану церкву Святої Параскеви. Військовий патруль, перевіrivши документи підполковника, спрямував його в бік костюлу — поряд з ним тимчасово зупинився штаб генерала Фабриція.

У просторій селянській хаті, куди увійшов Котарба, на широкій лавці під божницею сидів старий у всьому білому і домотканому. Сива борода й цеглясті шия та руки контрастували між собою. Нога його була у дерев'яній култі, котрою він, як виявилось згодом, шкутильгав по хаті доволі прудко і вправно. Підполковник, знявши рогатувку, ввічливо привітався до старого.

— А пани офіцери там, у другій половині хати, — відповів той замість вітання і вказав рукою.

— Докотилась і до вас війна, — словами зачепив підполковник старого.

— У нас на війні всі: й діти, й онуки, — печальна гордість спалахнула в дідових очах.

— Я зауважив порожнечу...

— А німці сюди скоро дійдуть? — сміливо запитав Котарбу старий.

Дивне і неочікуване питання боляче кольнуло патріотичну душу підполковника, але він поважав старість, тож виду не подав:

— А не боїтеся німців?

— Чого ж їх боятися. Не такий я старий — пам'ятаю добре, пам'яті ще не розгубив. Жив при австрійцях не гірше, ніж при вас.

«Війна продовжує залишатись у білих рукавичках. Мабуть, народною вона не стане, принаймні тут, на східних кресах», — з гіркотою подумав Котарба і попрямував через сіни до сусідньої кімнати. Якусь мить нерішуче зупинився перед дверима, ніби знав, що, увійшовши в них, ураз опиниться у світі неприємностей.

Услід за Котарбою до кімнати, де працювали з картою два офіцери, стрімко зайшов начальник штабу полковник Пстокронський і зручно вмовстився в аскетичне на вигляд металеве похідне крісло, оббите шкірою. Він посміхнувся кутиком рота й одним оком. Із виразу обличчя можна було судити, що сьогодні він не надто зговірливий та не схильний до компромісів. Запитав, не розкриваючи рота, як здалося підполковникові, крізь зуби:

— Ви до генерала?

— Так.

— Домовлялися про зустріч?

— Ні.

— У такому випадку боюся, що це неможливо. Генерали Фабрицій і Пашкевич годину тому виїхали оглянути позиції, а звідти — доповідати в Коломиї.

Ніби зважаючи ситуацію, полковник милостиво додав:

— Суть усіх справ можете викласти мені, я передам це генералові.

Котарба кількома реченнями змалював свою поїздку до Борщова, висловив припущення щодо можливого радянського вторгнення і занепокоєння з приводу штатного некомплекту свого полку:

— У зв'язку з воєнними діями на Західному фронті я був змушений передати в армію «Пруси» багато підготовлених людей для формування третього батальйону сто шістдесят

п'ятого піхотного полку. Нині мій полк ослаблений, нараховує лише п'ятсот дванадцять прикордонників, бракує важкого озброєння.

— Ви мені зараз нагадуєте ненажерливого малюка, якого вже не спроможні нагодувати груди матері. А що про вашу стурбованість, ваші сигнали думає ваш начальник, полковник Смоленський? Він ближче до Начального вождя, ніж генерал Фабрицій, — звично дозволив собі зіронізувати Пстокронський.

— Він, м'яко кажучи, не сприймає мою думку тепло і не поділяє моєї стурбованості.

— Я так і думав. У Фабриція ви тепер нічого не доб'єтесь. У нас також великі проблеми зі створенням фронту, і нічим зарадити вам не зможемо. А те, що ви вважаєте козирним тузом, поки що лежить сорочкою догори, і ви не можете навіть назвати його масті — червоний він чи чорний.

— Але укомплектованість полку, його озброєння — це ж моя турбота...

— Ваше завдання на сьогодні — уникати дурості, — менторським тоном радив полковник Пстокронський, прикривши від блиску сонця у шибі щетинистими віями жорсткі сірі очі. Голос з його майже невідкритого рота продовжував звучати так, ніби він сидів у дуплі дерева — без емоцій і без акцентів: — Совіти не мають проти нас жодних лихих намірів, принаймні, так стверджує наша розвідка. А посилення вашого полку не залишиться непоміченим з їхнього боку. Можуть виникнути небажані для нас інциденти.

— Розвідка — це той самий полковник Смоленський. Але є ще інші факти, інші жажливі компоненти, які він не бере до уваги. Вже сьогодні до кінця дня зможу намалювати повну картину. Я відчуваю...

— Ви знову повертаєтеся до того, що ми вже обговорили. Ваше чудесне панно, яке ви збираєтеся намалювати, нехай залишається в олов'яній рамі. Не треба товкти воду в ступі.

— Я не хотів нікого ображати. Це тільки здоровий обмін думками.

Із плином цих слів підполковник Котарба почав уже дратувати начальника штабу своєю поінформованістю, що зайшла надто далеко. Його голова, як здалося полковникові, була набита сумнівними ідеями, його мова викликала тривогу, якої у Пстокронського і без нього вистачало.

— Що думаєте робити? — нарешті на повен рот запитав полковник, натякаючи, що це запитання останнє і що Котарба вже вичерпав ліміт його терпіння.

— Об'їхати весь наш кордон до Підволочиська, підбадьорити людей, вселити у них почуття пильності.

— Це правильно. Ваші підлеглі чекають од вас слів розради. Тільки не наламайте дров більше, ніж потрібно.

Котарба збирався сказати ще щось, але Пстокронський зробив жест рукою, зберігши на обличчі незворушність. Зітхнувши з удаваним упокоренням і прямуючи до дверей, підполковник відчув, що очі полковника свердлили дірки в його спині.

Котарба не зізнався Пстокронському, що має намір зустрітися у Тернополі з генералом Нарбутом-Лучинським, якого сподівався схилити до розв'язання проблеми оголеного кордону. Непоставлені запитання, розтривоживши його, так і залишилися непоставленими. Візит виявився невдалим, дорогоцінний час минув майже дарма.

Тим часом генерали Фабрицій і Пашкевич, виконуючи наказ Ридза про створення фронту, повнілися сумнівами: чи є у них під руками достатні засоби, щоби створити глибоко ешелоновані позиції. Штабісти завжди далекі від реальності. Почало трохи відлягати від серця, коли вони об'їхали лінію майбутнього фронту.

На відтинку Галич—Єзуполь генерал Фабрицій, який продовжував уявляти війну як щось лінійне, як суцільний фронт, уперше побачив війська, котрі стояли на позиції. Тут було

майже за військовими статутами: вояки в касках зі зброєю, вартіві «сушили багнети», похідні кухні диміли. Біля переправи у Маріамполі артилеристи вигартали вогневі позиції. Просили у генерала дозволу пристріляти реперні точки. Заперечив:

— Бережіть снаряди — їх у нас бракує!

Фабрицієві здалося, що, нарешті, почало зникати гидке почуття невідомості, все стало зрозумілішим, і від цього трохи полегшало на душі.

— Узяти під особливу увагу металевий міст через Дністер біля Галича, — наказав ад'ютантові, який одразу ж занотував його слова до блокнота.

Коли сонце на заході ще осяювало Медобори передвечірнім світлом, забарвленим елегантним сумом, підполковник Котарба дістався Трибухівців. Його думки ніби котилися й петляли разом з автівкою дорогою, подібною до звіриної стежки, й блукали десь далеко. Він намагався втілити свою подорож у слова:

— Може, совіти грають нам на нервах — подібно, як ми поводились у двадцятих. А чому б ні? Міжнародна обстановка їм сприяє. А як же пошук переправи для танків? Не можна поховати цю ключову деталь — а раптом у ній момент істини.

До сутінок було ще кілька годин, коли перед ним постали обриси поміщицького корівника, а за ним — бідні, помащені білою крейдою, стіни стражниці у Трибухівцях.

Комендант стражниці рвучко встав, підняв у військовому вітанні руку. Він був блідий і щурився, ніби вийшов із темряви. Його стурбований і чомусь загадковий погляд ніби прикувався до обличчя підполковника.

Незважаючи на плутано-суперечливу мову, що, найімовірніше, була наслідком неочікуваного приїзду Котарби, комендант складав враження людини зібраної. А ще був сміливий, чесний і наївний, як поляк із романів Г. Сенкевича. Тільки-но підійшли до кордону, голос його звівся до шепоту:

— Чує моє серце, совіти посунуть. Буде війна...

— А ви не забігаєте занадто вперед? — перейшов на шепіт і Котарба.

— Я добре знаю свою справу. На тому боці кордону багато чужих. Вони не прикордонники. Усіх прикордонників ми знаємо в обличчя. І слідів їхніх фіглів-міглів там не знайдете — мокра багнука майже миттєво затуляє поглиблення від їхніх ніг.

Котарба уважно глянув на обличчя коменданта стражниць і побачив, що воно щире.

Відтак цейсівський бінокль Котарби узявся промацувати покритий туманом протилежний берег Збруча.

— Ну що ти, моє каре око, скажеш? Мовчиш! Нема що сказати! — підполковник у важкій непевній ситуації мав звичку пониженим до шепоту голосом розмовляти з біноклем, картою й іншим приладдям. — А москалі не можуть прийти?

— Ні! Вони можуть тільки нагрятися, — відповів він замість бінокля. — Не бачу далі свого носа. Треба чекати, доки туман розсіється.

Сивий туман, який розгорнувся в імлісту пелену й повис низько над землею, рознервував Котарбу так, що його вусики піднялись аж до ніздрів. Урешті він скорився забаганкам природи:

— Не можу сказати нічого певного. Ви тут боріться з гнилим туманом, а я в Гусятин. Зателефонуйте на всі стражниць і передайте мій наказ: посилити пильність!

Коли вже спускалися сутінки, як сіра ковдра, старенький «Форд» підполковника різко метнувся вперед, розбурхуючи задніми колесами гравій. На півті стрілка спідометра переконливо сягнула за цифру шістдесят. Тарадайка підгоцкувала, мало не піднімалась у повітря.

Котарба прибув до Гусятин, коли настінні ходики в цегляній комендатурі, подібній на цвинтарний склеп, незворушно вибамкували 22-гу годину. Його ноги підгиналися від

цілоденної втоми. Короткий перепочинок, — з черговою сторожею на кордон.

Кишеньковий хронометр Котарби показував першу ночі. Уже почалося завтра. Побіля Збруча було сиро. Запах гнилого дерева забивав усі інші. Жовтятий місяць то вигулькував з-за хмари, то знову ховався за нею, прирікаючи довкілля на суцільну липку темінь, яка наповнювалася химерними образами. Десь після другої ночі простелилася через Збруч хистка місячна стежка. Було видно, як на протилежному березі дримали прип'яті човни, відкидаючи на воду чорні тіні. Тихенько шумів очерет коло млина...

Підполковник цинкував не ворушачись. Його терпіння зазнавало справжнього випробування. Вкритий від чужих поглядів Котарба дивився на радянський берег і вслухався з болючою підозрілістю, що вироблялась у нього роками. Він не чув нічого, крім тиші, але не радів цьому. Підполковник не знаходив того, чого шукав. Так і є: скрізь гнітюча тиша, ніби вони присутні на похороні чи пильнують на смертному одрі. Котарба був уже готовий змиритися з тим, що його справи далеко не блискучі, а оперативні здогадки повертаються до висхідної точки.

Ніч — як «чесна» кумася... Різко, подібно до удару батога, грюкнули двері радянської застави. Цей звук доповнив тупіт багатьох чобіт й галюкання. Берег умить загудів, наче вулик під час обльоту. Радянські бійці переходили в'юнку річку так, ніби йшли по луговій траві й, очевидно, відчували, як лоскоче ноги течія. Кавалеристи обережно вели коней, які впирались і сполохано піднімали голови. Радянський кавалерійський полк розпочав переправу через Збруч із завданням знищення стражниць і забезпечення переправи основним силам.

Сапери швидко навели тимчасовий місток, збитий із колод, що лежали прямо на воді. Вантажівки одна за одною обережно проїхали цією нехитрою спорудою, як по вели-

чезному ксилофону, занурюючи колеса у воду, й вибралися на польський берег.

Ураз на радянському березі спалахнуло величезне яскраве око. Прожектор ППО обмацував прибережну ділянку, поляки купались у його світлі.

— Що це? — вигукнув загіпнотизований видовищем Котарба і, зрозумівши увесь ідіотизм запитання, подумав: «То вже не українська провокація. Ось і кашкети з червоними зірками. Всі інші варіанти можна рішуче відкинути, відповідь наяву: совіти змінили правила гри».

— Не висовуватися! Стріляти прицільно на враження, — нарешті зважився віддати команду підполковник.

Високий пронизливий голос сержанта Колендо шмагнув його в спину.

— Необхідна якась імпровізація, контрудар.

— Ніякого контрудару! Нас обмаль, а їх як насіння у мішку. В чистому полі нас зметуть, наче крихти зі стола. Нам зараз головне — залишитися живими і з'єднатися з основними силами батальйону.

Червоноармійську колону зустріли дружнім залпом із карабінів. Пістолет Котарби також виплюнув кілька куль.

— Відходимо до міста, до казарм! Може, там якийсь час протримаємося, — скомандував Котарба. Мускули його тіла напружилися перед ривком. Тільки кишечник скручував у грудочку спазм — була велика ймовірність не подолати цих тридцяти метрів.

Подолали... Серед поляків один убитий і троє легко поранені. Відбувся процес бойового навчання, прискорений небезпекою та болем. Вони здатні змусити людину зробити все, навіть неможливе.

Перебуваючи у Гусятині, Марцелій Котарба о пів на четверту отримав телефоном, який, на щастя, ще працював, повідомлення з батальйону «Скалат». Заступник команди-

ра батальйону капітан Едвард Харнер доповів про напад невідомих відділів.

— Які ще невізанані відділи? То стоп'ятивідсотково со-
вити. Треба зробити глибокий вдих і завдати удару не тільки
по симптомах, а й по вірусу. Наказую без зайвих розмов
рубати більшовицьку лапу аж до плеча...

Апломб у його словах не міг приховати невпевненості.
Насправді ошелешений Котарба не знав, що відповісти. Він
на якусь мить забув про вимоги інструкції, як діяти у по-
дібних випадках. Його стан відчув і Харнер:

— Кордон перейшли величезні сили... в сотні разів біль-
ші за наші. Я відчуваю, що через кілька годин жертв буде
стільки, що нам знадобиться «Інструкція для могильника».

— Сотні, кажете? — перепитав підполковник.

— Так, сотні...

І Котарба, який завжди добивався того, щоб бути чес-
ним, сміливим та рішучим, зрозумів, що ці риси зараз легше
втратити, ніж повернути, у разі прийняття неправильного
рішення.

— Я не хотів би, щоб ви лежали там, наче Юлій Цезар,
якого підступно вбив Брут. Бережіть людей і організовано
відходьте...

У трубі почувся тріск, на цій трагічній ноті зв'язок
перервався.

Під ранок у Гусятині трохи розвиднілося, туман розвіявся,
небо почистішало, все стало свіжим і серйозним. Правда,
ненадовго, бо далі знову захмарилося. Теплі краплі дощу
лилися сумбурними потічками. Бій різної інтенсивності три-
вав уже третю годину. Котарба зрозумів, що змінити його
ландшафт йому не під силу. Їхні вояцькі плани змаліли —
комплектне зеро.

...У Скалаті й Підволочиську, куди Котарба так і не
встиг добратися, спочатку було також буденно і все ніби
спокійно. Але тиха ніч шелестіла нервово... Хвилі Збруча

щось говорили похилим вербам, а вітерець заколисував зелено-жовту діброву. Древа над рікою підозріло темніли і перешіптувалися. Тільки ресторації на станції Підволочиськ не спалося: звідти лунали музика й п'яні голоси. Офіцерська забава, дійшовши до танцю «Сім-сорок», була в розпалі.

О 2-й годині комендант 1-ї прикордонної компанії капітан Стефан Фіялковський у Підволочиську ніби обухом ударив по голові заступника командира батальйону Едварда Харнера у Скалаті телефонним повідомленням:

— Мене оточили регулярні війська Червоної армії. Маю втрати: чотирьох убитих і двох поранених.

— Наказую підпалити канцелярію і склади та рухатись у бік Скалата для з'єднання з батальйоном, — миттєво відреагував ошелешений Харнер.

Через кілька хвилин він отримав подібний тривожний дзвінок із села Токи — від 3-ї прикордонної компанії. Капітан і цим воякам наказав залишити кордон і рухатися в напрямку Збараж—Тернопіль.

О 3-й годині 30 хвилин капітан Харнер телефоном доповів ситуацію ад'ютантові командира полку поручникові Добровольському.

— Добре, чекайте вказівок, — з досадою кинув він. Погані новини і ще так рано були не для його делікатної психіки.

Вказівки командира полку, до якого Харнер зумів дотелефонуватися близько 4-ї, в цілому відповідали його рішенням. Після четвертої зв'язок з Чортковом і сусідніми батальйонами перервали радянські диверсанти.

...Командир батальйону підполковник Францішек Януш біля 4-ї прибув до відділу й, отримавши рапорт капітана Харнера, виїхав до Підволочиська, щоб на місці вивчити ситуацію. Повернувся звідти близько 7-ї та відразу ж зателефонував генералові Нарбут-Лучинському. Слухавку підняв черговий офіцер.

Стор. 31. ...щирі та нещирі вінки, в тому числі від радянського уряду і від Гітлера, котрий прийде до Варшави, щоб віддати останні почесті «своєму другові».

Стор. 20. Із доповіді
заступника командира
батальйону «Скалат»
капітана Харнера:
Кордон перейшли
величезні сили... в
сотні разів більші за
наші. Я відчуваю, що
через кілька годин
жертв буде стільки,
що нам знадобиться
«Інструкція для
мозильника». (1-а
рота батальйону КОП
«Скалат» святкує своє
десятиріччя, ГДА СБ
України, м. Тернопіль).

Стор. 308. У липні 1934 року міська рада Кракова прийняла рішення насипати курган на честь маршалка на горбку Совинєць. (Світлина з особистого архіву автора).

Стор. 294. Одного з мокрих травневих днів маршалок стояв посередині мосту Понятовського: ні на одному, ні на другому боці. Вітер мочив його скроні вологою. (Електронний ресурс: Усадьба Урсы. Мятаж Пилсудского. 2393866_original).

Стор. 311. У кристалевій урні навіки закам'яніло його серце, яке мало упокоїтися у Вільно. (Поштова картка з особистого архіву автора).